

УДК: 726:2-523.6(477.25):27-526.62«11»

Пам'яті мого любого друга Василя Мельничука

Олександр Ганшин

ПЕРЕВІРКА ГІПОТЕЗИ ЩОДО ТОТОЖНОСТІ ХРАМУ ЛІТОПИСНОГО МОНАСТІРЯ СВЯТОГО СИМЕОНА ТА СПОРУДИ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ ДАВНІХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ. СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЩОДО ПАМ'ЯТОК КУДРЯВЦЯ ТА МЕЖ КОПИРІВОГО КІНЦЯ

DOI: 10.5281/zenodo.7746849

© О. Ганшин, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5597-0969>

У статті здійснено перевірку гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона на Копирівому кінці та споруди Кирилівської церкви Києва. На підставі аналізу звіток давніх писемних джерел про Дорогожичі вказано на помилковість локалізації Кирилівського монастиря у цій місцині, що підважує припущення автора. Переглянуті крізь призму цієї гіпотези літописні сповіщення про Копирів кінець та Новий двір дали можливість виділити коло монументальних пам'яток, до яких можуть належати виявлені в районі Кудрявця фундаменти давніх храмів. Викладено спостереження стосовно їх можливої атрибуції й визначення меж Копирівського кінця.

Ключові слова: монастир Святого Симеона, Кирилівська церква Києва, Копирів кінець, Дорогожичі, Боричів увіз.

Наші дослідження патронального стінопису¹ Кирилівської церкви та організації її поховального приміщення² показали, що будівництво й розпис споруди завершили до серпня 1146 р.³, а сам акт ктиторського благочестя належить лише ініціативі великого київського князя Всеволода Ольговича⁴. Опрацювання джерел пам'ятки дало можливість реконструювати систему організації усипальні: північна частина поховального приміщення призначалася для перепоховання очільника роду ктитора, а південна – для поховання конкретних членів його родини в майбутньому.

Поділ усипальні на дві частини (для перепоховання й майбутніх захоронень) було екстрапольовано на особливості організації поховального приміщення Георгіївського храму

¹ Див.: Ганшин О.В. Історіографічний парадокс двох ктиторських композицій у Кирилівській церкві Києва. *Novogardia*. 2021. № 1 (9). С. 64–79.

² Див.: Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів. *Славістична збірка*. 2018. Вип. IV. С. 169–180; Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя великого київського князя Всеволода Ольговича й гіпотеза щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 4–17.

³ Під цією датою розуміємо час смерті князя Всеволода Ольговича, який у Київському літописі за Іпатіївським списком зазначено під 1146 р. «мѣсца августа . въ а́ днь» (1 серпня), а в Ларентіївській редакції – «мѣсца . июла . въ . л . днь» (30 липня): Іпатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Ст. 321; Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 1. Ст. 312–313.

⁴ З огляду на це неправдоподібною є згадка під 1179 р. у Київському літописі за Іпатіївським списком про побудову церкви княгинією Всеволожою (донькою князя Мстислава Володимировича, онукою князя Володимира Мономаха): «положена быс . в Киевѣ оу стѣго Кюрила уже бѣ сама создала». Фрескові зображення з княгинією визначені помилково, поховальний портрет із фігурою ктитора не містить жіночого образу, а в усипальні їй не було відведено місця. На наш погляд, це є виявом тенденційності, щоб завуалювати акт благочестя князя Всеволода Ольговича, «приписавши» створення храму представниці роду Мономаховичів: Іпатьевская летопись. Ст. 612.

Канева⁵. Порівняння топографії усипалень обох пам'яток із залученням генеалогічних відомостей про членів родини ктитора дало змогу відтворити модель єдиного киево-канівського некрополя князівського роду Святославичів.

За результатами моделювання, місцем для перепоховання очільника роду ктитора, великого князя Святослава Ярославича, був усамітнений аркосолій західної стіни північної частини усипальні Кирилівського храму⁶. Зважаючи на це, можна під іншим кутом поглянути на фрагмент літописного оповідання з Київського літопису за Іпатіївським списком про вбивство й поховання великого київського князя Ігоря Ольговича: «и везе на конець града в манастырь сѣмоу Семешноу . бѣ бо манастырь ѿца его . и дѣда еѣ Сѣослава . тамо положиша»⁷.

Згідно з традиційним варіантом прочитання, тіло убієнного князя везуть до обителі Св. Симеона, оскільки вона «ѿца его . и дѣда еѣ Сѣослава», де його й поклали. Звідси виводили припущення про засновника монастиря та час побудови: фундацію за старшинством автоматично приписували князеві Святославу Ярославичу, а монастир (відомий лише за писемними джерелами й не атрибутований за археологічним матеріалом) датували періодом його київського князювання⁸; також була спроба визначити, ім'я якого саме Симеона дістала обитель та яким було значення культу святого в князівській родині⁹.

Одержані результати моделювання щодо місця для перепоховання князя Святослава Ярославича в аркосолії західної стіни північної частини усипальні Кирилівської церкви дають змогу подивитися по-новому на згаданий фрагмент літописного оповідання: тіло князя Ігоря Ольговича везуть до обителі не так через її приналежність родині, як через те, що «дѣда еѣ Сѣослава . тамо положиша». Інакше кажучи, князя привезли до усипальні, де вже упокоївся засновник роду, і так почалося формування некрополя Святославичів.

Суперечність між визначенням місця для перепоховання князя Святослава Ярославича (за результатами моделювання) та новою інтерпретацією літописної звістки стала спонуючою знову переглянути літописні відомості про монастир Св. Симеона й Кирилівську церкву, що в підсумку й дало появу гіпотези про їх тотожність: будівництво та розпис споруди завершили до серпня 1146 р.; під 1147–1162 рр. літописи згадують монастир Св. Симеона; під 1171–1195 рр. – ідеться про Кирилівську церкву та її обитель¹⁰. Якщо дотримуватися цієї версії, між 1162 і 1171 рр. монастир Св. Симеона та його головний храм переосвятили іменем святого Кирила¹¹.

Попередню перевірку гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона й споруди Кирилівської церкви в загальних рисах було здійснено за зображальними джерелами пам'яток; закріплено увагу на проблемі християнського імені Кирило князя Всеволода Ольговича¹², що згідно з пом'яником Введенської церкви Києво-Печерської лаври є чернечим, а не хрестильним¹³. Також маємо необхідність подальшого осмислення в контексті проблематики давньої топографії Києва.

Монастир Св. Симеона в літописах має однозначне територіальне прив'язування до Копирівського кінця. Водночас у звістках про Кирилівську церкву лише один раз з'являються Дорогожичі. Саме з ними дослідники пов'язують храм. Тому ключовими топонімами для перевірки нашої гіпотези є Дорогожичі й Копирів кінець¹⁴.

⁵ За літописами церкву також заклали за ініціативою князя Всеволода Ольговича: Іпатъевская летопись. Ст. 317; Лаврентьевская летопись. Ст. 312.

⁶ Нами також зверталася увага на те, що над цією нішою прописано композицію «Лоно Авраама» з одним із праведників на колінах праотця, решта ж прописана групами обабіч. Можливо, що таким живописом символічно відтворено місце супокою душі перепохованого в цьому аркосолії князя Святослава Ярославича: Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні... С. 174.

⁷ Іпатъевская летопись. Ст. 354.

⁸ Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 1. С. 392; Каргер М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва–Ленинград, 1961. Т. 2. С. 465; Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. Киев: Будівельник, 1982. С. 102; Гузенко С.М. Фамільні монастирі стародавнього Києва. *Maricetrium: Історичні студії*. Вип. 7. С. 43–44; та ін.

⁹ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Траектории традиции: Главы из истории династии и Церкви на Руси конца XI – начала XIII в. Москва: Языки славянской культуры, 2010. С. 9–20.

¹⁰ Згідно з новим прочитанням, обитель Св. Симеона саме стосовно князя Ігоря Ольговича названо «манастырь ѿца его» (тобто князя Олега Святославича, а не Всеволода Ольговича). На нашу думку, знову-таки маємо у звістці Київського літопису за Іпатіївським списком свідчення про мономахівську тенденційності: це спроба завуалювати акт благочестя князя Всеволода Ольговича, однак цього разу акт благочестя «приписано» князеві ізгою: Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя... С. 4–17.

¹¹ Переосвячення обителі й церкви можна пояснити тим, що князь Всеволод Ольгович прийняв передсмертне чернече ім'я Кирило. Ще одна причина – пізніше розорення Києва коаліцією на чолі з князем Мстиславом Андрійовичем. Імовірно, після пограбування обитель дістала актуальне ім'я нового небесного покровителя ктитора.

¹² Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя... С. 14.

¹³ Поменик Введенської церкви в Близьких печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки др. пол. XVII ст. *Лаврський альманах*. 2007. Спецвипуск 7. С. 16–17.

¹⁴ У питанні локалізації обох місцевостей пріоритет належить писемним джерелам. По-перше, саме завдяки літописним згадкам (хоча й досить лаконічним) ми довідуємося про існування таких топонімів, як Копирів кінець і

Перша згадка про Дорогожичі міститься в Лаврентіївському та Іпатіївському списках «Повісті временних літ» під 980 р. В останньому йдеться про міжусобицю князів Володимира Святославича і Ярополка Святославича: «и приде Володимиръ къ Києву съ вои многыи. и не може Ярополкъ стати противу Володимиру . и затвориса Ярополкъ въ Києвъ . съ людьми своими и съ Блудомъ . и стояше Володимиръ шбрьвса на Дорогожичі . межі Дорогожичемъ и Капичемъ . и есть ровъ и до го днѣ»¹⁵. Майже аналогічною є стаття Лаврентіївського списку літопису¹⁶.

Полки князя Володимира Святославича йшли до Києва з Новгороду й Полоцька, тому мали б вибрати нагірну північно-західну дорогу. Відповідно літописні Дорогожичі і Капич локалізували на цьому шляху на околицях давнього міста¹⁷.

Визначити, де був Капич, складно, адже в писемних джерелах про нього більше немає згадок. Це можна зробити лише порівнявши літописну інформацію з топографією північно-західної околиці міста (щоб виявити найпридатнішу для рову ділянку)¹⁸. Таким місцем міг бути вододіл у вигляді вузької смуги між верхніми течіями Глибочиці й Скомороха. Тоді літописний Капич мав бути десь поряд, а Дорогожич – на зручній для табору й битви рівнині на північний захід від вододілу¹⁹.

Хронологічно наступна згадка про Дорогожичі в статті Київського літопису за Іпатіївським списком під 1146 р. змальовує розгром військами князя Ізяслава Мстиславича полків київського князя Ігоря Ольговича та його втечу з поля бою: «и тоу побѣже Игорь . и Стославъ . въ Слоудовы . Дорогожьчская . и Изаславъ же съ Мстиславомъ сномъ своимъ и съ своєю дружиною . въѣха в нѣ в бокъ имъ . и начаша сѣчи и разлучишасъ другъ ѿ друга и съ Игоремъ же не бѣ кто ѿлучаша . и въѣже Игорь в болото . Дорогожьчское . и оутразе под нимъ конь»²⁰.

Тут з'являється перша і єдина згадка про «Слоудовы . Дорогожьчская», що тлумачать як: залівний лут, невелика западина, куди збігає тала вода; багнисте, болотисте місце по берегах річки; пагористий ландшафт або ж скеля²¹. На жаль, жоден із запропонованих варіантів не розв'язує проблеми, однак може придатися останнє тлумачення як «скеля», проте в розумінні стрімкого урвища²². Цю особливість ландшафту помітно навіть сьогодні в порізаних ерозією схилах Бабиного та Реп'яхового ярів, що тягнуться від рівнини дещо на північний захід верхів'їв Глибочиці й Скомороха до підшови мису, де стоїть Кирилівська церква.

Якщо брати до уваги такі спостереження, то князь Ігор Ольгович міг вирушити в пошуках порятунку через один із ярів до родової обителі (сучасна Кирилівська церква), але, згідно з літописом, зав'яз у болоті, де його знайшли лише через чотири дні²³. Болотистість справді притаманна ярам, про які йдеться, адже з давніх часів дотепер вони виконують функції природних водотоків²⁴.

Ще одна згадка про Дорогожичі міститься під 1150 р. у Київському літописі Іпатіївської та Лаврентіївської редакцій. Боротьба за київський стіл між князями Юрієм Долгоруком та Ізяславом Мстиславичем закінчується тим, що останній під покровом ночі втікає

Дорогожичі, а по-друге, з них беремо критерії для порівняння з археологічним матеріалом: будь-яка інформація про монументальні споруди, особливості ландшафту, шляхи тощо. Такий підхід не треба сприймати як декларування переваги одних джерел над іншими – він лише визначає напрям пошуку (від літописних згадок про храми – до археологічних знахідок).

¹⁵ Іпатьевская летопись. Ст. 64.

¹⁶ Лаврентьевская летопись. Ст. 76.

¹⁷ Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 299–300; Добровольский Л. Летописный Дорогожичь. К вопросу о давнишних Киевских природных укреплениях. *Военно-исторический вестник*. Киев, 1913. Кн. 4. С. 31–32; Добровольский Л. Летописный Дорогожичь. К вопросу о давнишних Киевских природных укреплениях. Киев, 1914. С. 7–8; Железняк І. Київський топонімікон. Київ, 2014. С. 38–39; та ін.

¹⁸ Рів перед табором князя Володимира Святославича, імовірно, мав воєнне призначення (наприклад, у «Сазі про Еймунда» конунг наказав викопати рів, заповнити його водою та замаскувати від ворога). Оскільки там загинуло багато воїнів, можна припускати, що дорогожицький рів був досить великим, а це дає надію, що в майбутньому вдасться його виявити; Рьдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва: Наука, 1978. С. 95–96.

¹⁹ Железняк І. Київський топонімікон. С. 38–39.

²⁰ Іпатьевская летопись. Ст. 326–327.

²¹ Железняк І. М. Київський топонімікон. С. 38.

²² Так само тлумачив «Слоудовы . Дорогожьчская» Л. Добровольський, зазначаючи, що «следует, конечно, видеть местные стремнины, высящиеся над здешними глубокими оврагами с протекающими по их крайне вязкому дну ручейками». Див.: Добровольский Л. Летописный Дорогожичь... 1913. С. 42; Добровольский Л. Летописный Дорогожичь... 1914. С. 18.

²³ Іпатьевская летопись. Ст. 327–328.

²⁴ Можливо, болото є лише поетичним засобом. Не відкидаємо, що події могли розвиватися так: князь Ігор Ольгович (як і князь Святослав Всеволодович, який утік до монастиря Св. Ірини) дістався родової обителі, але не отримав належного захисту. Схопити ж його могли під час пограбування маєтностей і монастирів, про що йдеться далі в літописі. Якщо дотримуватися цієї версії, то те, що князь Ігор Ольгович зав'яз у болоті на чотири дні, можна розглядати як чергове завуалювання в прономахівському літописанні. Хай там що, але це аж ніяк не спростовує, що болото є-таки.

з Києва, коли приспіли значно більші сили супротивника: «и повелѣ Изаславъ . дружинѣ своей събратиса оу Дорожичъ . а самъ дожда ночи поѣха ис Києва»²⁵. Зауважимо, що в Лаврентіївському списку місцевість названо Дорогожичем, а не Дорожичем²⁶.

Через брак конкретики (немає згадок про деталі ландшафту, монументальні споруди тощо) неможливо зробити якісь додаткові уточнення. Можна лише звернути увагу на те, що князь Ізяслав Мстиславич наказав дружині зібратися «оу Дорожичъ», – а це знову за свідчує існування зручного військового плацдарму на підступах до міста з північного заходу.

Далі за хронологією під 1161 р. Дорогожичі згадано в Київському літописі за Іпатіївським списком. Ідеться про боротьбу за великий стіл між князями Ізяславом Давидовичем і Ростиславом Мстиславичем: «и съвкупивса Изаславъ . съ Всеволодичема . и съ Шлгомъ и с Половци и поиде за Вышегородъ къ божици ... и поиде полки къ Києву . и пришедши сташа на болоньи. в лозахъ противу Дорогожичю . наоутрия же ... нача Изаславъ полкы радити съ братьею . и доспѣвъ иде къ Подолью . а Ростиславъ стояше съ Андрѣвичемъ подлѣ столпѣ загорожено бо баше тогда столпиемъ ѿ горы . ѿли и до Днѣпра»²⁷.

Війська князя Ізяслава Давидовича йшли до Києва з півночі, імовірно, тією самою нагірною північно-західною дорогою. Табір «на болоньи. в лозахъ противу Дорогожичю», напевно, мав бути ще й засідкою поблизу вузького вододілу між верхніми течіями Глибочиці й Скомороха для наскоку на полки київського князя Ростислава Мстиславича²⁸.

З літопису дізнаємося, що князь Ізяслав Давидович не дочекався супротивника й наступного дня вирушив зі своїми військами на Поділ, де вже стояв князь Ростислав Мстиславич з дружиною: «подлѣ столпѣ загорожено бо баше тогда столпиемъ ѿ горы . ѿли и до Днѣпра»²⁹.

Літописне «стовп'є»³⁰ дослідники резонно локалізували на північних (північно-західних) околицях давнього Подолу³¹, але археологічно його досі не зафіксовано³². У літописі сказано, що в ті часи огорожа простягалася «від гори до самого Дніпра». Такі масштаби дають надію, що в майбутньому її виявлять і можна буде розв'язати проблему локалізації.

Якщо прийняти гіпотезу С. Тараненка щодо «стовп'я»³³, пам'ятаючи, що немає давнього картографічного матеріалу, то для реконструкції шляху полків князя Ізяслава Давидовича варто звернутися до джерела ранньомодерної доби – плану Києва 1695 р. Івана Ушакова³⁴.

На наш погляд, найзручнішою для маршу військ князя Ізяслава Давидовича мала бути дорога, що накреслена на карті Івана Ушакова біля Кирилівського монастиря (мал. 1). Пройшовши вздовж південного краю обителі, шлях повертав у бік північних околиць Подолу й приводив полки просто до оборонців. Імовірно, ця дорога пролягала через Реп'яхів яр.

Останню згадку про Дорогожичі знаходимо під 1171 р. у Київському літописі за Іпатіївським списком. Оповідуючи про прибуття об'єднаних військ володимирського князя Андрія Боголюбського на чолі з його сином, князем Мстиславом Андрійовичем, літописець повідомляє: «снашаса братя Вышегородѣ и пришедше сташа на Дорогожичи . подъ стѣмъ Куриломъ»³⁵.

²⁵ Іпатьевская летопись. Ст. 402.

²⁶ Лаврентьевская летопись. Ст. 327.

²⁷ Іпатьевская летопись. Ст. 515.

²⁸ Ми вже звертали увагу на схожий тактичний прийом, коли берендеї князя Ізяслава Мстиславича несподівано завдали удару по флангу військ князя Ігоря Ольговича, що й визначило результат битви.

²⁹ Напевно, змінити місце битви київський князь Ростислав Мстиславич вирішив саме через можливу засідку на вузькій смузі вододілу.

³⁰ Історико-лінгвістичні й археологічні матеріали свідчать, що йдеться про частокіл, зведений з укопаних вертикально стовпів. Крім того, могли бути й інші елементи фортифікації, як-от вал, що згадується в пізніших джерелах, і рів (для валу потрібно звідкись брати землю). А оскільки війська князя Ростислава Мстиславича вийшли за частокіл, то можна припускати, що були ще й ворота. Див.: Козюба В. К. Давньоруське «столпие» за історико-лексичними та археологічними матеріалами. *Археологія*. 2010. № 2. С. 42–50; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897. С. 29–31.

³¹ Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 2. Л. 2; Петров Н.И. Историко-топографические очерки... С. 29–30; Іванцов І.О. Стародавній Київ. Київ: Фенікс, 2003. С. 225; Толочко П.П. До топографії древнього Києва. *Археологія*. 1965. Т. XVIII. С. 20–21; Тараненко С. Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. Вид. 2-ге. Київ, 2017. С. 54–59.

³² Тараненко С. Планувальна структура... С. 59.

³³ Тараненко С. П. До питання про літописне «стовп'є» на Київському Подолі. *Лаврський альманах*. 2008. Вип. 22. С. 12–19; Тараненко С. Планувальна структура... С. 54–59.

³⁴ Див.: Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1970. С. 137–138; Алфєрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII в. Киев: Наукова думка, 1982. С. 93; Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. Киев: Наукова думка, 1982. С. 49; Тараненко С. Планувальна структура... С. 11.

³⁵ Іпатьевская летопись. Ст. 544.

Мал. 1. Дорога на Поділ повз Кирилівський монастир.

Тут, як і далі, під «сташа» йдеться про те, що полки не просто зупинилися, а стали табором, щоб підготувалися до битви. Табір «подъ стѣмь Курилом», тобто в яру під обителю Св. Кирила, є малоймовірним, адже таке розміщення не вигідне. Розглянуті вище літописні згадки про дорогожицький плацдарм дають підстави припускати, що війська князя Мстислава Андрійовича із союзниками стали на рівнині на північний захід від смуги вододілу між Глибочицею й Скоморохом.

У такому разі літописне «подъ», як свого часу зауважував В. Іконніков³⁶, слід розуміти не як «знизу», а як «біля чогось»³⁷. Тобто полки князя Мстислава Андрійовича та союзників отаборилися на Дорогожичах, які знаходилися неподалік монастиря Св. Кирила.

Отже, попри загальну невизначеність меж Дорогожичів, можемо говорити, що обитель Св. Кирила стояла поза ними, хоча й недалеко. Решта ж літописних згадок про монастир або Кирилівський храм узагалі не містять відсилання до топонімів³⁸. Складається враження, що Кирилівську церкву з літописними Дорогожичами пов'язали в пізніші часи.

Д. Бліфельд зазначав, що серед відомих за літописами місцевостей Дорогожичі належать до тих, які зовсім не згадуються в документах наступних віків і були забуті ще в давні часи³⁹. Також із праці М. Берлінського довідуємося, що топонім Дорогожичі або Дорожичі не використовувався на поч. XIX ст., адже місце його розташування дослідник припускав десь у верхів'ях Либеді⁴⁰.

Проблему локалізації цієї місцевості розв'язав М. Закревський, який писав, що «место, назначенное ныне под учебное и лагерное поле ... называлось тогда Дорогожичи или До-

³⁶ Добровольский Л. Летописный Дорогожичь... 1913. Кн. 4. С. 39, прим. 2; Добровольский Л. Летописный Дорогожичь... 1914. С. 15, прим. 2.

³⁷ Саме в такому річизі слід читати літописні звіткі «приде Всеводь съ всею братею . к Переяславу . и стояша подь городомъ три днѣи» та «и ста подь Вышегородомъ въ СѸстровѣ». Див.: Ипатьевская летопись. Ст. 297, 320.

³⁸ Ипатьевская летопись. Ст. 612, 680, 534; Лаврентьевская летопись. Ст. 412.

³⁹ Бліфельд Д. До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва. *Археологія*. 1948. Т. II. С. 132.

⁴⁰ Берлинский М. Краткое описание Киева. Санкт-Петербург, 1820. С. 54, 182.

рожици»⁴¹. Але водночас він є автором хибної думки про те, що «церковь Св. Кирилла находилась в киевском урочище Дорожичах или Дорогожичах»⁴².

Для дослідників ранньої історії Кирилівської обителі помилку про розміщення «знизу», а не «біля чогось» закріпив А. Прахов, який писав, що «под тем холмом, где стоит Кирилловская церковь, сходились все дороги, ведшие в праматеръ русских городов; здесь было знаменитое в летописе Дорожиче, или Дорогожиче»⁴³.

Щоб виправити цю історіографічну помилку, передусім потрібно перевірити давні писемні джерела про Копирів кінець на наявність / відсутність суперечностей нашому припущенню про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона споруді Кирилівської церкви, яка згідно літопису знаходилась лише неподалік Дорогожичів.

Перша за хронологією коротка згадка про Копирів кінець міститься в статті Київського літопису за Іпатіївським списком під 1121 р. і не дає конкретики: «заложи цркви с҃го Івана . въ Копыревѣ конци»⁴⁴. Проте під 1151 р. маємо ще одну згадку про храм.

Розповідаючи про дислокацію оборонців Києва, які чекали на війська князя Юрія Долгорукого, літописець повідомляє про огорожу церкви: «Вачьславъ же Изаславъ и Ростиславъ . повелѣша Володимироу поити ... ко Шлговѣ . и стаха мѣжи дѣбрьми . ѿ Шлговы ули и въ шгородъ с҃го Івана а сѣмо ули до Шковицѣ»⁴⁵.

Детально проаналізована інформація про розміщення київських полків дала змогу ряду дослідників виявити розбіжності в локалізації давньої Щекавиці та сучасних пагорбів під такою самою назвою⁴⁶. Сусідство храму Св. Іоанна з цією місцевістю дає вагомі аргументи на користь того, що стояв він десь у районі Кудрявця⁴⁷.

Наступна згадка про Копирів кінець у статті Київського літопису за Іпатіївським списком під 1140 р. повідомляє: «Поиде Всеволодъ Шлговичъ из Вышегорода . къ Киевоу . израдивъ полкы . и пришедъ ста оу города . в Копыревѣ конци . и нача зажигати дворы иже соуть предъ городомъ . в Копыревѣ конци»⁴⁸.

Цей фрагмент показує, що загадковий топонім тяжіє до північно-західних околиць міста, адже саме там мав пролягати шлях полків Всеволода Ольговича з Вишгорода до Києва⁴⁹.

Здається, поза увагою дослідників залишилося те, що Копирів кінець згадано двічі. На нашу думку, це не тавтологія, як може видатися спочатку, а мінімально відмінні в хронологічному й територіальному планах події. Спочатку літописець повідомляє, що війська князя Всеволода Ольговича отаборилися на Копирівому кінці поблизу міста, а далі – що вони напали на двори перед міською огорожею та почали їх палити.

Дотримуючись такого прочитання, наголосимо, що перша локація підходила для військового табору князя Всеволода Ольговича, однак там не було регулярної дерев'яної забудови, тому полки підійшли ближче до міських укріплень, щоб здійснити підпал вже в іншому місці.

Повертаючись до літописних згадок про Копирів кінець, зауважимо, що в них неодноразово натрапляємо на монастир Св. Симеона. В Іпатіївській та Лаврентіївській редакціях Київського літопису вперше його згадано під 1147 р. у вищенаведеному фрагменті про місце, куди везуть тіло князя Ігоря Ольговича: «и везе на конецъ града⁵⁰ в манастырь с҃моу Семешноу . бѣ бо манастырь ѿца его . и дѣда е҃г С҃тослава . тамо положи-ша»⁵¹; «и везе и к с҃тому Симешну . и тамо и положиша»⁵².

Стаття за 1150 р. повідомляє, що князь Святослав Ольгович переніс поховання убієного брата до терема біля Спасо-Преображенської церкви в Чернігові: «С҃тославъ Шлго-

⁴¹ Закревский Н. Описание Киева... Т. 1. С. 300.

⁴² Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Москва, 1858. Ч. 1. С. 127; Закревский Н. Описание Киева... Т. 1. С. 338.

⁴³ Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в., исполненное в 1881–1882 гг. А.В. Праховым. Санкт-Петербург, 1883. С. 2.

⁴⁴ Ипатьевская летопись. Ст. 286.

⁴⁵ Там само. Ст. 428.

⁴⁶ Див.: Лебединцев П.Г. Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? *ЧИОЛН*. 1878. Кн. 1. С. 22–27; Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва [I–II]. *Київська старовина*. 1997. № 5 (317). С. 152–167; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»: Киев или Ладога? *Археология і давня історія України*. 2020. Вип. 2 (35). С. 288–293.

⁴⁷ Толочко П. Исторична топографія... С. 139–140.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. Ст. 302.

⁴⁹ Досить симптоматичною є помилка І. Мовчана, який у дослідженні давньокіївської околиці плутає Копирів кінець і Дорогожичі, зазначаючи, що саме до останнього підійшли полки князя Всеволода Ольговича. Див.: Мовчан І. Давньо-кіївська околиця. Київ: Наукова думка, 1993. С. 114.

⁵⁰ М. Закревський цілком резонно зауважував, що під локацією «конецъ града» треба розуміти топонім Копирів кінець. Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 392.

⁵¹ Ипатьевская летопись. Ст. 354.

⁵² Лаврентьевская летопись. Ст. 318.

вичь . перенесе мощи брата своего Игоря . ѿ сѣго Семена ис Копырева конца . в Черниговъ . и положиша оу сѣго Сѣса в теремѣ»⁵³.

Як бачимо, звістки про обитель Св. Симеона сповіщають дотично про храм монастиря, але дозволяють припускати, що такий існував (імовірно, аналогічної посвяти). Навіть більше, повідомлення про поховання князів Святослава Ярославича та Ігоря Ольговича переконують у тому, що церква мала князівську усипальню, а сама обитель була «отньою» для роду Святославичів.

Про належність монастиря чернігівським князям може побічно свідчити й фінальна літописна звістка про обитель у Київському літописі за Іпатівським списком під 1161 р. Про кончину князя Ізяслава Давидовича є такі рядки: «Изяслава же ... Мьстиславъ лѣ жива . посла в манастырь . къ сѣго Семену еже есть . в Копыревѣ конци . оубьень же быс Изяславъ ... и ѿтолѣ послаша и Чернигову»⁵⁴. На наш погляд, те, що важкопораненого князя відправили до київського осередку чернігівських князів, є цілком закономірним з огляду на його походження.

Цікаво, що церква Св. Симеона також фігурує в джерелі ранньомодерного часу – у «Тератургимі» соборного ченця Києво-Печерської лаври Атанасія Кальнофойського. У примітках до свого досить умовного плану Києва⁵⁵ він написав: «Сerkiew So Simeona nad samym Kijowem, a другіє могилами лежа, подобно на wieki przywalone»⁵⁶.

Цим автор першої пол. XVII ст. засвідчує існування храму Св. Симеона в Києві, що могло б поставити під сумнів нашу гіпотезу. Але зауважмо, що в джерелі не згадано Кирилівської церкви, про яку, безперечно, знав київський ченець. Окремої уваги варте повідомлення про руїни інших храмів, що лежать могилами-пагорбами. Імовірно, ідеться про пізніше виявлені в районі Кудрявця фундаменти церков.

Знову повертаючись безпосередньо до літописних згадок про Копирів кінець, розглянемо хронологічно останню, у якій з'являється цей топонім, – а саме статтю Галицько-Волинського літопису за Лаврентіївським списком під 1202 р. У ній ідеться про похід князя Романа Мстиславича на Київ: «И штвориша ѣму Кылане ворота Подольскаа в Копыревѣ конци . и въѣха в Подолье»⁵⁷.

Полки Романа Мстиславича йшли на місто північно-західною нагірною дорогою, що її ми вже не раз згадували. Літописець пише про Подільські ворота на Копирівому кінці, однак відомостей про них бракує, адже в літописі вони з'являються лише один раз, а їхні залишки археологічно досі не виявили.

Серед дослідників існує думка, що Подільські ворота, можливо, були неподалік Кудрявця⁵⁸, тому що саме там упродовж XIX–XX ст. знайшли руїни давніх храмів, які пов'язують із літописними церквами Копирівого кінця. Також тут є спуск на Поділ – сучасні Вознесенський та Глибочицький узвози.

Підсумовуючи наш огляд літописних повідомлень про Копирів кінець, зазначимо, що явних суперечностей гіпотеза про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона й споруди Кирилівської церкви не має. На відміну від Дорогожичів, у повідомленнях про Копирів кінець згадуються монументальні споруди на його території. Серед них не тільки монастир Св. Симеона, а й церква Св. Іоанна з огороженою та Подільські ворота.

Будемо шукати далі, а тому звернемо увагу на проблему локалізації зазначених монументальних споруд, а також на питання меж літописного Копирівого кінця. Однак відштовхуватимемося вже від нашого припущення та розширимо північні й західні межі Копирівого кінця від Кудрявця до мису, де стоїть Кирилівська церква.

Тоді літописна звістка про те, що полки Всеволода Ольговича прийшли з Вишгорода до Києва, набуває нового змісту: «Поиде Всеволодъ Шлговичъ из Вышегорода . къ Кыевоу . израдивъ полкы . и пришедъ ста оу города . в Копыревѣ конци . и нача закигати дворы иже соуть предъ городомъ . в Копыревѣ кончи»⁵⁹.

⁵³ Ипатьевская летопись. Ст. 408.

⁵⁴ Там само. Ст. 518.

⁵⁵ План Києва Атанасія Кальнофойського не вирізняється точністю відтворення топографії пам'яток: М. Закревський зазначав, що план «никуда не годится», а також характеризував його як «самый жалкий, из которого почти ничего понять не можно». М. Петров бачив його «извращенным при гравировании»; С. Голубев зауважував, що на ньому «обозначены лишь только главнейшие церкви ... не всегда точно соблюдено их взаимное топографическое положение». Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 401; Закревский Н. Летопись и описание... Ч. 1. С. 146; Петров Н.И. Историко-топографические очерки... С. 20; Голубев С. О древнейшем плане города Киева 1638 г. ЧВАОНЛ. 1898. Кн. 12. Отд. 2. С. 20–21.

⁵⁶ Цитування з «Тератургимі» наведено за М. Закревським. Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 397.

⁵⁷ Лаврентьевская летопись. Ст. 417.

⁵⁸ Див.: Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1887. С. 22; Иванцов И.О. Стародавний Київ. С. 254; Толочко П.П. Исторична топографія... С. 144; Махновець Л.Є. Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. С. 533.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. Ст. 302.

Нагадаємо, що тавтології в цьому літописному тексті немає, а йдеться, на наш погляд, про мінімально відмінні в хронологічному й територіальному планах події: спочатку війська князя Всеволода Ольговича стали табором на Копирівому кінці поблизу міста, а згодом підійшли ближче та почали палити двори (елемент тиску на князя В'ячеслава Володимировича).

Припускаємо, що чернігово-вишгородські полки (які, імовірно, не планували брати участі у військовій сутичці, а лише в акції підпалу) стали на зручному для табору плато Кирилівської височини. По-перше, це надійно захищене з трьох сторін місце, звідки можна було контролювати шляхи з Подолу та самого міста. А по-друге, можливо, саме тому пізніше князь Всеволод Ольгович побудував на цьому місці власну київську церкву.

Треба думати, що частина полків вирушила з табору, де не було регулярної забудови, до дворів Копирівому кінця під міськими укріпленнями з метою їх подальшого підпалу вже не раз згадуваною північно-західною нагірною дорогою.

Значимо, що уважне прочитання тексту дає підстави говорити, що двори не були знищені пожежею дощенту: використане «соуть предъ городомъ» означає, що на час створення запису вони все ще існували.

Підпал, до якого вдався Всеволод Ольгович на Копирівому кінці, мав очевидний успіх, адже його супротивник князь В'ячеслав Володимирович вирішив залишити Київ своєму везаві⁶⁰. Умову передачі міста наведено в Іпатіївській редакції Київського літопису: полки на чолі зі Всеволодом Ольговичем мали тимчасово повернутися до Вишгорода, щоб дати князю В'ячеславу Володимировичу вийти до власної Турівської волості⁶¹. А це підтверджує спостереження про те, що війська Всеволода Ольговича контролювали шляхи з Подолу та міста.

Знову-таки, якщо розширити північні та західні межі Копирівому кінця, нової інтерпретації набуває й літописна згадка про Подільські ворота, що ними скористався князь Роман Мстиславич: «и ѡх наборзѣ со всѣми полкы . г Кыеву . Романъ . и штвориша юму Кыяне ворота Подольская в Копыревѣ конци . и въѡха в Подолье . и посла на Гору к Рюрикови . и ко Шлговичемъ»⁶².

Очевидно, що до Києва війська Романа Мстиславича йшли північно-західною нагірною дорогою. Щоб дістатися Подолу, оминаючи укріплену частину міста, треба було зійти на шлях, який, на нашу думку, свого часу став у пригоді військам князя Ізяслава Давидовича, коли той поспішав на битву на північні околиці Подолу⁶³.

Якщо додатково звернутися до картографії ранньомодерної доби (план Києва 1695 р.), побачимо не тільки ту саму дорогу повз Кирилівський монастир (мал. 1), а й вежу з проїздом (мал. 2). Можемо припускати, що саме з нею (або з місцем неподалік неї) пов'язані літописні Подільські ворота, за якими простягалися околиці Подолу.

Щодо локалізації згаданої в джерелах церкви Св. Іоанна з огорожею, то в цій справі, безперечно, у пригоді стануть відомості про її сусідство з Олеговою могилою та Щекавицею⁶⁴, яка, згідно з аналізом літописних звісток⁶⁵, є десь у районі Кудрявця, Глибочиці або ж Вознесенського узвозу⁶⁶, тобто безпосередньо перед міськими укріпленнями. На сьогодні на цих обшарах виявили й дослідили фундаменти чотирьох давніх храмів (або трьох церков та однієї божниці) (мал. 3).

Перша спроба пов'язати літописні згадки Копирівому кінця зі знайденими в районі Кудрявця археологічними матеріалами належить Л. Похилевичу⁶⁷, який поставив питання, чи не від храму монастиря Св. Симеона залишилися виявлені на краю Кудрявської гори руїни фундаменту⁶⁸.

⁶⁰ Іпатьевская летопись. Ст. 302–303; Лаврентьевская летопись. Ст. 306–307.

⁶¹ Іпатьевская летопись. Ст. 303.

⁶² Лаврентьевская летопись. Ст. 417.

⁶³ Якщо ж припустити, що Копирів кінець лежав перед містом, то фрагмент «и въѡха в Подолье . и посла на Гору к Рюрикови . и ко Шлговичемъ» порушує давнє питання: чому, коли полки князя Романа Мстиславича минали міські укріплення, від них одразу не відкололися посланці до київських володарів, а змушені були їхати на Поділ і повертатися назад?

⁶⁴ Іпатьевская летопись. Ст. 428.

⁶⁵ Див.: Лебединцев П.Г. Какая местность... С. 22–27; Толочко О. Замітки з історичної топографії... С. 152–167; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»... С. 288–293.

⁶⁶ Толочко П.П. Исторична топографія... С. 139–140; Толочко О. Замітки з історичної топографії... С. 152–167; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»... С. 288–293.

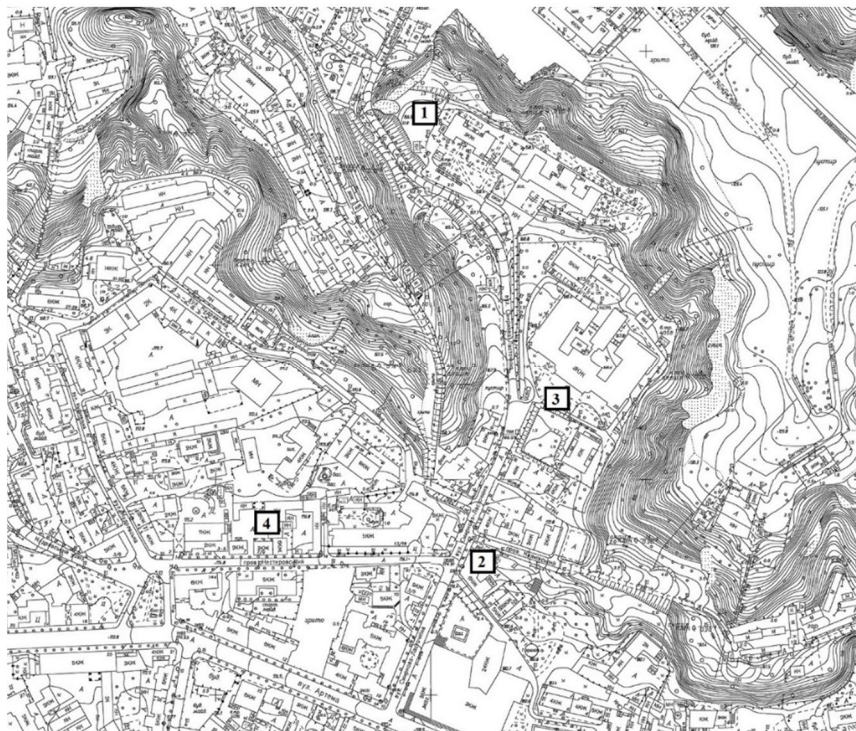
⁶⁷ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Киев, 1865. С. 81.

⁶⁸ Нині це територія трохи нижче від Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, вул. Вознесенський узвіз, 22.

Мал. 2. Дорога на Поділ з проїздом через башту.

Мал. 3. Розташування віднайдених в районі Кудрявця давніх храмів та божниці:

- 1 – церква на вул. Вознесенський узвіз, 22;
- 2 – церква на розі вул. Вознесенський узвіз та Киянівського пров.;
- 3 – церква на вул. Вознесенський узвіз, 20;
- 4 – божниця у Несторівському провулку, 9.

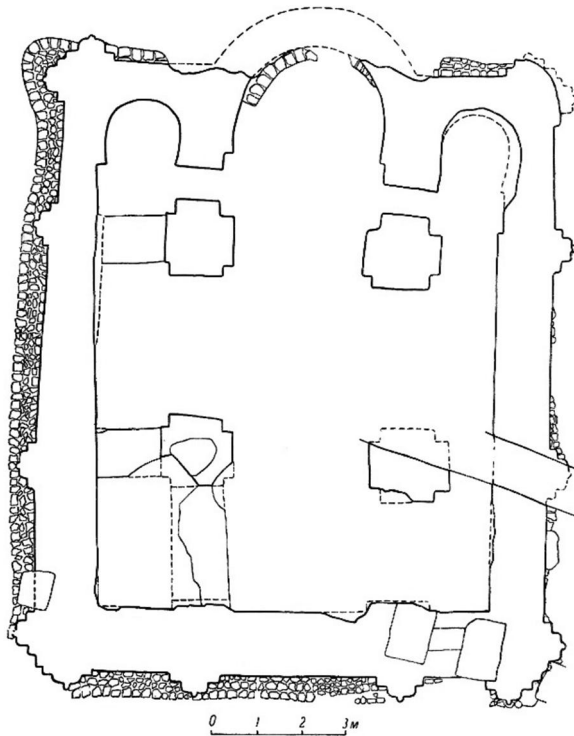
Напевно, припущення Л. Похилевича за істину прийняв археолог П. Лашкар'єв. Ще під час первинного огляду руїн він був переконаний, що вони належали церкві літописного монастиря Св. Симеона⁶⁹. Здійснені в 1878 р. розкопки фундаменту храму не дали змоги підтвердити чи спростувати таке визначення. Проте сам факт виявлення руїн невідомої давньої церкви додав ваги його версії розв'язання проблеми локалізації Копирівського кінця (а саме на Кудрявці).

⁶⁹ Лашкар'єв. П. Развалины церкви Св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. Киев, 1879. С. 13–14.

М. Петров не погоджувався з припущенням Л. Похилевича й аргументацією П. Лашкарьова щодо належності руїн церкви монастиря Св. Симеона, але вважав слушною локалізацію літописного Копирівського кінця на Кудрявській горі. Ще один фундамент невідомого храму, що його розкопали на садибі Є. Чоботаревської⁷⁰, він вважав літописною церквою Св. Іоанна⁷¹, а це ще більше підкріпило думку про те, що Копирів кінець був на Кудрявській горі.

Згодом І. Іванцов писав⁷², що виявлені під час археологічних розкопок на цій території фундаменти раніше були монастирськими церквами Св. Симеона й Св. Іоанна. Щоправда, йому не було відомо, який із них якому літописному храмові належав. Розкопаний П. Лашкарьовим фундамент І. Іванцов вважав церквою Св. Іоанна, а знайдені на садибі Є. Чоботаревської руїни – храмом монастиря Св. Симеона⁷³.

У 1947 р. М. Каргер повторно розкопав церкву на краю Кудрявської гори (мал. 4), що її раніше досліджував П. Лашкарьов. Техніка мурування й розмір плінфи дали йому змогу уточнити відносний час побудови. Згідно з М. Каргером, це був останній період київського зодчества, тобто не раніше від сер. або друг. пол. XII ст.

Мал. 4. План розкопаної П. Лашкарьовим церкви (за М. Каргером).

Не погоджуючись із тим, що на місці руїн був храм монастиря Св. Симеона, М. Каргер не запропонував свої атрибуції, але вважав правильною локалізацію Копирівського кінця П. Лашкарьова⁷⁴. На нашу думку, переконало М. Каргера саме нетипове скупчення руїн церков на Кудрявці.

Фундамент храму на колишній садибі Є. Чоботаревської М. Каргеру не вдалося дослідити через тісну житлову й господарську забудову. У міркуваннях щодо хронології пам'ятки він спирався на замітку в газеті «Киевлянин», що досить детально змальовувала розкриті мародерами в 1887 р. мурування давнього храму. Згідно із заміткою, мурування було з каміння та майже квадратної форми плінфи. Тому М. Каргер датував храм часом не пізніше від кінця XI ст.⁷⁵

⁷⁰ Територіально це на розі вул. Вознесенський узвіз і Киянівського провулка.

⁷¹ Петров Н.И. Историко-топографические очерки... С. 23–24.

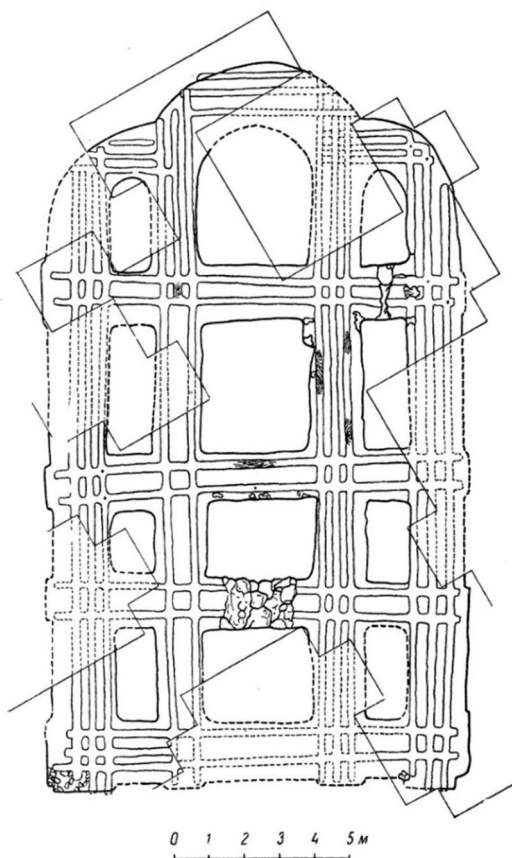
⁷² На жаль, монографія І. Іванцова вийшла друком лише у 2003 р.

⁷³ Іванцов І.О. Стародавній Київ... С. 254–255.

⁷⁴ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 466–473; Каргер М.К. К истории киевского зодчества (конца XII – начала XIII вв.). КСИИМК. 1949. Вып. XXVII. С. 128–137.

⁷⁵ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 402–407.

Під керівництвом М. Каргера на Вознесенському узвозі досліджували руїни ще однієї давньої церкви⁷⁶. Керамічні якості й розмір її плінфи дали змогу пов'язати матеріал із поширеною в другій половині XI ст. цеглою, але за характером плану (мал. 5) споруда, на його думку, тяжіла до XII ст. У відносному датуванні М. Каргеру стали в пригоді три знайдені блоки мурування храму (виконані в техніці *opus mixtum* із меандром), що допомогли обмежити хронологічні межі др. пол. XI ст. Питання атрибуції автор розкопок залишив відкритим, однак застерігав проти ототожнення з літописною церквою Св. Іоанна з огляду на пізню дату побудови⁷⁷.

Мал. 5. План розкопаної М. Каргером шестистовпної церкви.

Руїни четвертого храму (мал. 6) були частково досліджені в 1967 р. під керівництвом П. Толочка (у Несторівському провулку, 9). У спільній із Ю. Асеевим публікації він зазначав, що за технікою мурування церква нагадує більшість споруд Придніпров'я кін. XII – поч. XIII ст.⁷⁸ Також дослідники помітили подібність її конструкції до невеликих храмів і припустили, що це могла бути каплиця ремісничо-торгового посаду Копирівового кінця або божниця великого феодала (боярина, воєводи)⁷⁹.

Щодо досліджених М. Каргером фундаментів перед головним корпусом сучасної Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури (мал. 5), а також руїн на розі вулиці Вознесенський узвіз і Киянівського провулка, П. Толочко та Ю. Асеев зауважували, що серед них справді міг бути храм монастиря Св. Симеона. Проте на таку атрибуцію, на їхню думку, не претендує фундамент розкопаної П. Лошкарєвим церкви (мал. 4). Вони зазначали, що серед споруд XII ст. найближчим до неї за стилістичними рисами міг бути храм Св. Василя на Новому дворі князя Рюрика Ростиславича⁸⁰, на що раніше вже

⁷⁶ Нині це територія перед головним корпусом Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури на вул. Вознесенський узвіз, 20.

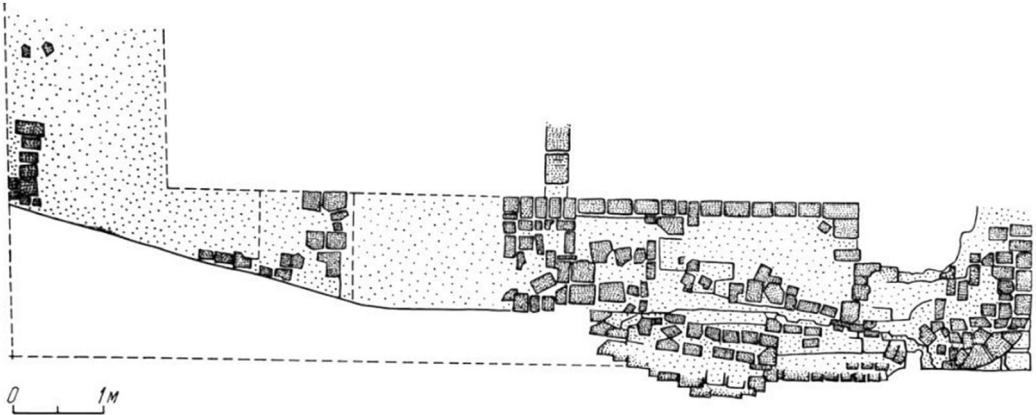
⁷⁷ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 391–402.

⁷⁸ Толочко П.П., Асеев Ю.С. Новый памятник архитектуры древнего Киева. *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. 1972. С. 85.

⁷⁹ Там само. С. 83, 87.

⁸⁰ Там само. С. 81.

звертав увагу П. Раппопорт⁸¹. Таке припущення пізніше підтримав В. Харламов, який у 1989–1990 рр. провів повторні дослідження пам'ятки⁸².

Мал. 6. План дослідженої П. Толочком божниці.

Не претендуючи на всебічний аналіз питань історіографії та атрибуції руїн цих храмів, скажемо, що розтягнуте в часі їх виявлення й складнощі з визначенням посилили нічим не підкріплене припущення П. Лашкарьова щодо локалізації Копирівого кінця на тлі відсутності будь-яких альтернатив – єдиною ланкою між археологічно виявленими фундаментами та згадками в писемних джерелах лишається тільки сам факт нетипового скупчення руїн давніх церков на незначній площі.

Утім, наше припущення про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона й Кирилівської церкви дає нам змогу запропонувати свою версію визначення виявлених фундаментів давніх церков. Ми в жодному разі не наполягаємо на її незаперечності, а просимо сприймати радше як спостереження щодо можливого визначення в контексті нашої гіпотези й порушеного вище питання про локалізацію церкви Св. Іоанна Копирівого кінця.

На наш погляд, нетипове скупчення фундаментів давніх церков біля давнього граду (мал. 3) справді є частиною Копирівого кінця. Очевидно, що це саме те місце, де війська Всеволода Ольговича «нача зажигати дворы иже соуть предъ городомъ». Дослідження проблеми локалізації Олегової могили⁸³ й Щекавиці⁸⁴ показують, що церква Св. Іоанна справді мала стояти десь у цьому районі та з великою ймовірністю є серед знайдених руїн на Кудрявці.

Вважаємо також, що П. Раппопорт, П. Толочко та Ю. Асеев небезпідставно звертали увагу на стилістичні риси розкопаного П. Лашкарьовим храму (мал. 4) й зауважували можливу належність церкви Св. Василя князя Рюрика Ростиславича на Новому дворі⁸⁵. П. Раппопорт наголошував, що своєрідну форму пучкових пілястрів церкви можна порівняти з однойменним храмом Овруча⁸⁶, який пов'язують із ктиторською ініціативою князя Рюрика Ростиславича⁸⁷.

Нагадаємо, що відомості про закладання князем церкви Св. Василя в Києві є в Київському літописі за Іпатіївським списком під 1197 р.: «созда великыи блюбивыи кнъз Рюрикъ . цркъвъ сѣго Василя . во има свое . в Кыевѣ на Новомѣ дворѣ свѣена быс великымъ свѣниемъ митрополитомъ Никифоромъ . . И епѣпомъ Бѣлогородскымъ . Андрѣаномъ . и Юрьевскимъ епѣпомъ . м сѣа генвара въ первыи дѣнь»⁸⁸.

Із цієї літописної звітки довідуємося, що церква Св. Василя була на Новому дворі. Це місце згадано ще один раз трохи раніше за текстом. Під 1194 р. подано розлогу оповідь

⁸¹ Раппопорт П.А. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII ст. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 65.

⁸² Харламов В.О. Нові дослідження на «Вознесенському узвозі» в Києві. *Археологія*. 1996. № 2. С. 95.

⁸³ Див.: Лебединцев П.Г. Какая местность... С. 22–27; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»... С. 288–293.

⁸⁴ Див.: Толочко О. Замітки з історичної топографії... С. 152–167.

⁸⁵ Раппопорт П.А. Археологические исследования... С. 63–65; Толочко П.П., Асеев Ю.С. Новый памятник... С. 81.

⁸⁶ Овручскому храмові Св. Василя присвячена окрема праця П. Раппопорта. Див.: Раппопорт П. А. Церковь Василия в Овруче. *Советская археология*. 1972. № 1. С. 82–97.

⁸⁷ Раппопорт П.А. Археологические исследования... С. 65; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Ленинград: Наука. 1982. С. 29–30.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. Ст. 707.

про останні дні князя Святослава Всеволодовича: «и возвратиса Сѣславъ ис Карачева съ Юрьева дѣи . и ѣхаша лѣтъ на санехъ . бѣ бо нѣчто извергълоса емоу на нозѣ . и поиде в насадѣхъ по Деснѣ Сѣслав же пришедѣ в Кыевъ . и еха к Вышегороду в патницю поклонитиса стѣимъ . и влезѣ во црѣвь со слезами шблобыза стоую ракоу и по сем же приде ко шѣни гробоници и хотѣ внити по шбчыаю попови же шшедшо с ключемъ Сѣслав же не дождавъ и ѣха не любоваше во оумѣ своемъ . ако не поклониса шѣно гробоу . и прѣѣха Кыевою . в соуботу же ѣха ко стѣмъ моученикомъ црѣкви тоу соущоу . оу сѣго Кюрила . яко послѣднюю свою слоужбоу приноса . в недѣлю же празднику бѣвшю . и не може ѣхати с нового двора . но тоу и празнова празникъ стоую моученикоу ... и прѣстави-са . мѣца июла . и положиша и во стѣмъ Кюрилтѣ ... во штнѣ емоу манастирѣ»⁸⁹ .

У тексті йдеться про те, що, повернувшись до Києва з Вишгорода, князь Святослав Всеволодович вирушив до церкви Святих Мучеників (імовірно, Бориса та Гліба), що «соущоу оу сѣго Кюрила», а вже наступного дня не зміг покинути Новий двір. Усі дії деталізовано («и поиде», «пришедѣ», «еха», «влезѣ» та ін.), тому, на наш погляд, можна не сумніватися, що щось було пропущено.

Іншими словами, те, що князь приїхав до храму, а потім не зміг залишити Новий двір, означає, що це те саме місце, а враховуючи, що храм «соущоу оу сѣго Кюрила», можна погодитися з припущеннями П. Раппопорта, П. Толочка та Ю. Асеева щодо локалізації церкви Св. Василя й Нового двору на північ від міських укріплень.

Окремо слід зупинитися на лаконічній згадці літописця, що церква Святих Мучеників «соущоу оу сѣго Кюрила». Неможливо однозначно сказати, про що йдеться під «сѣго Кюрила»: про сам храм, монастирське подвір'я або ж землі обителі⁹⁰ .

Можлива локалізація храму князя Рюрика Ростиславича й Нового двору неподалік міських укріплень і використання нетипової фрази «соущоу оу» дає підстави припустити, що: 1) літописець відсилає до меж володінь монастиря Св. Кирила неподалік Нового двору, зауважує існування такої церкви поряд; 2) церква Святих Мучеників стоїть десь далі від Кирилівської обителі, але належить їй, перебуває в її віданні.

Останнє більш імовірно, адже літописець вжив не стандартний приєменник «у», «оу» або «иже соуть» (як у випадку з підпалом) з відсиланням до сакрального об'єкта, а саме «соущоу оу», що жодного разу не вжито в Іпатіївській та Лаврентіївській редакціях для пов'язування одного об'єкта з іншим. Тобто буквально прочитання фрагмента, на наш погляд, може бути таким: у суботу ж іде до церкви Святих Мучеників, що належить обителі Св. Кирила. Ідеться не про місце, а про майнову належність об'єкта⁹¹ . Згідно з таким баченням, серед знайдених у районі Кудрявця руїн давніх храмів може бути й маловідома церква Святих Мучеників. На жаль, окрім мало не випадкової згадки в оповіді про останні дні князя Святослава Всеволодовича, більше не маємо відомостей про цей храм.

Погоджуючись із припущенням П. Толочка та Ю. Асеева, що руїни в Несторівському провулку, 9 могли належати каплиці ремісничо-торгового посаду Копирівового кінця або божниці великого феодала (боярина, воєводи)⁹², ми фактично завершуємо виклад наших спостережень щодо можливих літописних церков, які присутні серед знайдених у районі Кудрявця фундаментів.

А щодо безпосереднього визначення пам'яток (крім згаданих руїн каплиці або божниці), то з урахуванням нашої гіпотези про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона й Кирилівської церкви, а також наведеного вище переліку літописних храмів можемо запропонувати власне бачення розв'язання цієї проблеми.

Розкопаний П. Лашкар'ювим храм (мал. 4), що його побудували, згідно з М. Каргером, не раніше від сер. або друг. пол. XII ст., П. Раппопорт, П. Толочко та Ю. Асеев слушно визначили церквою Св. Василя на Новому дворі. Це підтверджує не тільки датування пам'ятки, а й порівняння її специфічних пучкових пілястрів із однойменним храмом Овруча, що також побудований за ініціативою князя Рюрика Ростиславича.

Можемо припустити, що знайдений М. Каргером на Вознесенському узвозі фундамент шестистовпного храму (мал. 5)⁹³ належить церкві Святих Мучеників. Згідно джерел, така була на Новому дворі, а отже, цілком логічно припустити її сусідство з небезпідставно ви-

⁸⁹ Іпатьевская летопись. Ст. 679–680.

⁹⁰ Стислий огляд думок із цього приводу є в публікації Є. Кабанця. Також радимо ознайомитися з новою працею О. Толочка. Див.: Кабанець Є. Мартирій Св. Бориса на Дорогожичах (маловідома київська церква XII ст.). *Софійські читання*. 2003. № 1. С. 109–115; Толочко О. Заснування Кирилівського монастиря. *Ruthenica*. 2020. Т. XVI. С. 160–166.

⁹¹ Окремо звертаємо увагу на те, що логічніше «шукати» дві церкви з Нового двору (що на північ від міських укріплень) у районі Кудрявця, де виявлено фундаменти давніх храмів, аніж припускати існування церкви Святих Мучеників на території Кирилівського монастиря, оминаючи увагою храм Св. Василя князя Рюрика Ростиславича.

⁹² Толочко П., Асеев Ю. Новый памятник... С. 83, 87.

⁹³ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 391–402.

значеними руїнами церкви Св. Василя князя Рюрика Ростиславича. Натомість запропоноване М. Каргером датування пам'ятки другою половиною XI ст., а також посвята храму очевидно Борису та Глібу наштовхує на думку, що побудував цю церкву князь Святослав Ярославич, що цілком вкладається в межі запропонованого М. Каргером датування пам'ятки⁹⁴.

Щодо недосліджених через тісну забудову руїн храму на розі вулиці Вознесенський узвіз і Киянівського провулка, то на підставі газетної замітки (розкриті мародерами мурування були з каміння й майже квадратної форми плінфи) М. Каргер зробив висновок про його будівництво не пізніше кінця XI ст.⁹⁵

Якщо ототожнити цей храм із літописною церквою Св. Іоанна, потрібно додатково звернути увагу на те, що перші київські пам'ятки з рівношаровою кладкою з'являються лише в 30–40 рр. XII ст.⁹⁶, отже, храм 1121 р. цілком міг бути зведений із каміння й квадратної плінфи в техніці *opus mixtum*.

Окремо зауважимо, що серед відомих у районі Кудрявця руїн давніх церков фундамент на розі вулиці Вознесенський узвіз і Киянівського провулка є територіально найближчим до давніх Жидівських (Львівських) воріт, які пізніше дістали назву Івановських. Імовірно, безпосереднє сусідство з літописною церквою Св. Іоанна й могло вплинути на подальше іменування міських воріт.

Щодо меж Копирівського кінця, то П. Толочко здійснив картографування пам'яток місцевості, де були виявлені фундаменти давніх церков, і на підставі топографії знахідок висловив думку про існування в цих межах великого житлового масиву, що починався одразу за Жидівськими (Львівськими) воротами й тягнувся вздовж гірського плато в напрямку Глибочицького узвозу, охоплював територію мисоподібного плато вздовж Вознесенського, Кудрявського схилів та району вул. Обсерваторної. За підрахунками дослідника, площа поширення культурних шарів становить майже 40 гектарів⁹⁷.

Ця синтеза, на наш погляд, закріпила серед дослідників уявлення про Копирів кінець як про крайню частину міста або приміську слободу⁹⁸, але згідно із запропонованим нами баченням, з півночі й заходу Копирів кінець не обмежувався щільною забудовою району сучасного Кудрявця, а тягнувся гірським плато до того місця, де нині стоїть Кирилівський храм⁹⁹.

Коротко підсумовуючи все вищесказане, зауважимо, що наше припущення щодо тожності храму літописного монастиря Св. Симеона й споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу давніх писемних джерел не містить явних суперечностей. Локалізація останньої на літописних Дорогожичах пов'язана з історіографічною помилкою, що існує в науці до сьогодні. Тому подальша розробка нашого припущення буде зосереджена на вирішальній проблемі: чи створена князем Всеволодом Ольговим церква та обитель первісно освячені іменем святого Кирила (рівною мірою чи мав він таке християнське ім'я) або ж вони все-таки були присвячені святому Симеону.

References

Hanshyn, O. (2021). Istoriohrafichnyi paradoks dvokh kytorskykh kompozytsii u Kyrylivskii tserkvi Kyieva [The historiographical paradox of two founders' depictions of St. Cyril's Church in Kyiv]. *Novogardia*, 1 (9), P. 64–79. Russia.

Hanshyn, O. (2018). Sakralna orhanizatsiia kniazivskoi usypalni Kyrylivskoi tserkvy Kyieva ta datuvannya yii freskovykh rozpyviv [Sacral organization of the burial vault of St. Cyril's Church in Kyiv and the dating of its fresco paintings]. *Slavistychna zbirka – Slavonic collection*, IV, P. 169–180. Kyiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2022). Modeliuvannya orhanizatsii yedynoho kyievo-kanivskoho nekropolia velykoho kyivskoho kniazia Vsevoloda Olhovycha u hipoteza shchodo tozhnosti khramu litopysnoho monastyria

⁹⁴ З огляду на безпосереднє сусідство храму з сучасним Вознесенським узвозом (мал. 3), висловлюємо сміливу думку, чи не за його посвятою у давнину було названо шлях на Поділ. Відповідно виникають питання, чи не літописний Боричів узвіз пролягав повз знайдений М. Каргером на Кудрявці храм і чи не під згаданим у літописі Капичем треба розуміти капище князя Володимира Святославича десь неподалік цього узвозу? Якщо такі спостереження слушні, то з'являється можливість міркувати про локалізацію західних меж Копирівського кінця.

⁹⁵ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 402–407.

⁹⁶ Раппопорт П.А. О некоторых нерешенных вопросах истории древнего киевского зодчества. *Древнерусский год. род.* Киев, 1984. С. 105; Раппопорт П.А. Зодчество древней Руси. Ленинград, 1986. С. 52.

⁹⁷ Толочко П.П. До топографії... С. 15–17; Толочко П.П. Исторична топографія... С. 138–142.

⁹⁸ Толочко П.П. Копирів кінець древнього Києва. *Український історичний журнал*. 1963. № 5. С. 117.

⁹⁹ У такому контексті цікаво виглядають роздуми С. Висоцького щодо графіті № 25 Софійського собору Києва про купівлю Боянної землі княгинію Всеволожою. Звернувши увагу на те, що в Ермолаєвському списку біля «и нача зажигати дворы, иже суть передь городомь в Копиревѣ концы» є пізніша приписка XVII ст. «Копиревѣ ко нец оу Києвѣ на Бююни», дослідник зробив прупущення, що місцевість, яка називалася Бююнь або Бюань у XVII ст., є скороченою назвою Боянної землі з графіті. На його думку, це була велика територія, що охоплювала Копирів кінець (у його розумінні – район Кудрявця) та простягалася в бік Дорогожича (в його розумінні – Кирилівських пагорбів), де й було побудовано Кирилівський монастир. Див.: Висоцкий С.А. Киевские граффити и «Слово о полку Игореве». «Слово о полку Игореве» и его время. Москва, 1985. С. 209–210.

Sv. Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Modeling of arrangement of the unified kyiv-kaniv necropolis of the grand prince of Kyiv Vsevolod Olhovych and the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of St. Simeon and the structure of Kyiv St. Cyril's church]. *Siberianskyi litopys – Siberian chronicle*, 3, P. 4–17. Kyiv, Ukraine.

Huzenko, S. (2001). Familni monastyrri starodavnoho Kyieva [Family monasteries of ancient Kyiv]. *Magisterium: Istorychni studii – Magisterium: Historical studies*, 7, P. 40–48. Kyiv, Ukraine.

Ivantsov, I. (2003). Starodavnii Kyiv [Old Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Kabanets, Ye. (2003). Martyrii Sv. Borysa na Dorohozhychakh (malovidoma kyivska tserkva XII st.) [Martyrium of St. Borys at Dorohozhychi (a little-known Kyiv church of the 12th c.)]. *Sofiiski chytannia – Sophia's Readings*, 1, P. 109–115. Kyiv, Ukraine.

Kharlamov, V. (1996). Novi doslidzhennia na «Voznesenskomu uzvozi» v Kyievi [New research carried out on «the Voznesensky way» in Kiev]. *Arkheolohiia – Archeology*, 2, P. 92–102. Kyiv, Ukraine.

Koziuba, V. (2010). Davnoruske «stolpye» za istoryko-leksychnymy ta arkeolohichnymy materialamy [Ancient Rus «stolpye» according to historical-lexical and archeological materials]. *Arkheolohiia – Archeology*, 2, P. 42–50. Kyiv, Ukraine.

Lytvyna, A., Uspenskyi, F. (2010). Trayektorii traditsii: Glavy iz istorii dinastii i tserkvi na Rusi kontsa XI – nachala XIII v. [Trajectories of tradition: Chapters from the history of the dynasty and the church in Rus at the late 11th – the early 13th c.]. Moscow, Russia.

Movchan, I. (1993). Davno-kyivska okolytsia [The suburb of Old Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Rychka, V. (2020). Zagadka «Olegovoy Mogily»: Kiyev ili Ladoga? [The mystery of «Oleg's Grave»: Kyiv or Ladoga?]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archaeology and ancient history of Ukraine*, 2 (35), P. 288–293. Kyiv, Ukraine.

Taranenko, S. (2008). Do pytannia pro litopysne «stovpiе» na Kyivskomu Podoli [To the question on the chronicular «stovpiе» at Kyiv Podil]. *Lavrskyi almanakh – Lavra Almanac*, 22, P. 12–19. Kyiv, Ukraine.

Taranenko, S. (2017). Planuvanna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannya ta rozvytok [The planning structure of the Old Rus' Podil of Kyiv: formation and development]. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, O. (1997). Zamitky z istorychnoi topohrafii domonholskoho Kyieva [I–II] [Notes on the historical topography of pre-Mongol Kyiv]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 5 (317), P. 152–167. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, O. (2020). Zasnuvannya Kyrylivskoho monastyrria [Foundation of Cyril's Monastery]. *Ruthenica*, XVI, P. 160–166. Kyiv, Ukraine.

Zhelezniak, I. (2014). Kyivskyi toponimikon [Kyiv Toponymicon]. Kyiv, Ukraine.

Ганшин Олександр Вікторович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України, молодший науковий співробітник науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Ganshin Olexander – Ph.D. student of M.S. Grushevskiy Institute of Ukrainian archeography and source studies of the National academy of sciences, junior researcher of the scientific fund department of National conservation area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: ov.ganshin@gmail.com

VERIFICATION OF THE HYPOTHESIS REGARDING THE IDENTITY OF THE CHURCH OF THE CHRONICULAR MONASTERY OF SAINT SIMEON AND THE KYIV ST. CYRIL'S CHURCH BASED ON THE DATA ANALYSIS FROM ANCIENT WRITTEN SOURCES. CONSIDERATIONS REGARDING THE MONUMENTS OF KUDRYAVETS AND KOPYRIV KINETS BORDERS

The article performs the testing of author's hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of St. Simeon in the Kopyriv kinets with the structure of modern St. Cyril's Church in Kyiv. Based on the data analysis from ancient written sources about Dorohozhychi, the author comes to the conclusion that the localization of the ancient Cyril's Monastery in this place is incorrect, noting its location only near by the area. Revising chronicle mentions about Kopyriv kinets and Novyi dvir, through the proposed assumption, gave grounds to highlight a circle of the site monuments that can be presented among the foundations of ancient churches found in the Kudryavets area. The article offers the author's considerations regarding the possibility of their definition and the boundaries of the Kopyriv kinets area.

Key words: St. Simeon's Monastery, St. Cyril's Church of Kyiv, Kopyriv kinets, Dorohozhychi, Buri-chiv uzviz.

Дата подання: 10 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ганшин, О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу давніх писемних джерел. Спостереження щодо пам'яток Кудрявця та меж Копирівського кінця. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 7–22. DOI: 10.5281/zenodo.7746849.

Цитування за стандартом APA

Ganshin, O. (2022). Perevirka hipotezy shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastyria sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva na pidstavi analizu davnikh pysemnykh dzherel. Sposterezhennia shchodo pamiatok Kudriavtsia ta mezh Kopyrivoho kintsia [Verification of the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of Saint Simeon and the Kyiv St. Cyril's church based on the data analysis from ancient written sources. Considerations regarding the monuments of Kudriavets and Kopyriv kinets borders]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 7–22. DOI: 10.5281/zenodo.7746849.

